

П. П. ЄФІМЕНКО

ПРО ПЕРІОДИЗАЦІЮ ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У цій невеликій статті¹ неможливо охопити всі ті складні питання, які стосуються проблеми історичної періодизації пізнього палеолітичного суспільства на території Східної Європи. Ми спинимось лише на одному з центральних питань цієї великої і важливої теми — на питанні про так званій оріньяк та солютре. Неважко показати, як багато неясного і суперечливого досі ще лишається в тому, що звичайно розуміють під оріньяком або солютре; як слабо висвітлені ці археологічні терміни в їх історичному змісті; як формально розуміються вони в працях спеціалістів.

У цій статті ми маємо на меті показати, що так звані оріньяк та солютре, які охоплюють усю першу і безперечно більшу головину пізнього палеоліту Європи, являють собою не дві археологічні епохи, що ідуть одна за одною, а два цілком різні історичні утворення, що складаються та розвиваються паралельно, з присутніми кожному з них своєрідними особливостями в археологічному матеріалі.

Проблема оріньяка та солютре, як історичних епох, має чималу давність. У свій час вона була предметом гарячих дискусій між представниками двох антагоністичних напрямів у питаннях палеоліту. Зміст і значення боротьби цих двох течій, представлених, з одного боку, вченими-еволюціоністами та антиклерикалами групи Габрієля Мортільє, а з другого — абатом Брейлем та католицькою церквою, що стояла за його спиною, добре висвітлені в нещодавно опублікованій статті Б. Ф. Поршнева², і тому ми не будемо торкатися цих питань. Все ж слід відзначити, що Б. Ф. Поршнев не зачепив однієї дуже важливої сторони теми, що нас цікавить. Вирішального удару по авторитету Мортільє Брейлю вдалося завдати, як відомо, саме в питаннях пізнього палеоліту. Проголосивши особливу, оріньякську, епоху, яка нібито клином врізалася між мустье та солютре, Брейль цілком дискредитував одну з найплідніших та пайзначніших ідей історичного еволюціонізму в археології, що захищалися Мортільє та його школою, — ідею закономірного історичного зв'язку, прямої спадкоємності між епохою мустье, тобто ступенем примітивних неандертальців, та пізнім палеолітом — суспільством кроманьонців.

Саме з цього часу, приблизно з кінця 10-х — початку 20-х років ХХ ст., місце старих еволюціоністів ХІХ ст. в буржуазній науці займають, аж понині, прихильники реакційних ідей, які заперечують за-

¹ Стаття є викладом доповіді, прочитаної автором на VIII науковій конференції Інституту археології АН УРСР в лютому 1956 р.

² Див. «Вопросы философии», 1955, № 5.

гальність та необхідність законів, що направляли розвиток найстародавнішого людства і його культури, прихильники школи культурних кругів та крайнього міграціонізму.

Не можна все ж заперечувати значення тієї обставини, що Брейль у своїх висновках щодо оріньякської епохи керувався цілком реальними фактами, встановленими ним та іншими дослідниками. Інакше його ідеї не мали б такої сили переконання.

Йому вдалося довести, що між шарами, які містять культурні залишки, типові для епохи мустье, та солютрейськими горизонтами, які залягають вище, в ряді печер, головним чином Південної Франції, дійсно залягають культурні нашарування цілком іншого характеру, які здавалося б не мають нічого спільного ні з попередніми мустьєрськими, ні з наступними за ними в часі солютрейськими відкладами, їх культурою.

Знаменно вже те, що сам Брейль, досить досвідчений та авторитетний дослідник, вбачав в оріньякській культурі якесь чужорідне явище, принаймні щодо території Франції. Він вважав оріньяк привнесеним іззовні і пов'язував його походження з переселенням якихось, видимо, північноафриканських за походженням племен, які прийшли з областей так званої стародавньої капсійської культури.

Навряд, що тільки поверховий характер історичних поглядів Мортілье та його школи примусив його послідовників відразу ж капітулювати перед Брейлем. Лише слабкість їх теоретичного багажу, на наш погляд, не дозволила їм, враховуючи, зокрема, спостереження того ж Брейля, знайти інше, більш правильне розв'язання питання.

В усякому разі за минуле майже півстоліття (стаття Брейля про періодизацію палеоліту Європи з'явилася у працях Женевського конгресу антропологів та істориків близько 45 років тому) питання про оріньяк та солотре, їх співвідношення у часі, їх дійсне історичне місце та значення, не дістали, як відомо, ніякого дальшого розвитку. Разом з тим поступово нагромаджений запас спостережень, новий фактичний матеріал все більше ставлять під сумнів загальність європейського оріньяка як певної історичної епохи, хоча б у розумінні Брейля.

До цієї проблеми — до питання про оріньяк, яке займає таке значне місце серед багатьох інших питань з історії пізнього палеоліту Європи, нам доведеться повернутися трохи нижче. Тут доцільно, мабуть, зазначити в плані загального спостереження, що, очевидно, жодне інше посяття й проблема, пов'язані з палеолітом Європи не внесли стільки плутанини і прикрих непорозумінь, як пресловутий «оріньяк». Ще й досі, за давнім звичаєм, деякі дослідники нерідко відносять до оріньякської епохи всяку малозрозумілу їм пам'ятку пізнього палеоліту, притому однаково, як на Заході, так і у нас, в СРСР.

Для нас має особливе значення той факт, що на території Середньої Європи — в Чехословаччині, Угорщині, в певній мірі в Польщі — розвиток палеолітичної культури, як про це свідчать численні спостереження, повинен був іти цілком іншим шляхом, ніж це передбачається схемою Брейля. З другого боку, тут цей хід розвитку, як ми побачимо, цілком узгоджується з поглядами Мортілье, для якого солютрейська Європа в її основному змісті, як ми говорили, повинна була бути прямим продовженням, зрозуміло на новому історичному етапі, старих культурних традицій доби мустье.

Вже з цих міркувань нам буде корисно, перш ніж ми звернемося до своєї території — території Східної Європи, спинитися на тому, що являє собою пізній палеоліт Чехословаччини, а також і сусідніх з нею країн Середньої Європи. Тут ми можемо вказати лише на те, що нам здається в цьому відношенні найважливішим.

Можна твердити з достатньою підставою, що первісне суспільство в умовах Середньої Європи в час, що нас цікавить, проходить чотири основні етапи, які охоплюють в цілому пізній палеоліт від дуже ще примітивного стану до періоду повного розквіту культури в епоху, яка безпосередньо передує тому, що в археології має назву мадленської пори.

До першого, найдревнішого етапу, який безпосередньо заступає епоху мустьє, належать пам'ятки так званого шипковського або «преоріньякського» типу.

Оброблений камінь в цих комплексах має ще цілком мустьєрський характер, хоч тут вже з'явилися і деякі елементи, що цілком відповідають культурі пізнього палеоліту.

За цими найранішими місцезнаходженнями стоять численні, переважно печерні, стоянки так званого ранньоселетського типу, з інвентарем, також ще дуже примітивним, хоч тут вже, що є дуже показовим, більш-менш велике поширення дістають перші вироби з кісті. Це другий етап пізнього палеоліту Середньої Європи.

Вище шарів цих поселень у багатьох печерах Моравії та Північної Угорщини залягають шари з характерними комплексами, які відповідають так званій розвинутій селетській культурі. Для неї в усій області її поширення особливо типовими є чудові клинки і накопечники з кольорового кременю та яшми, оброблені тонкою, майже ювелірною солютрейською віджимною ретушшю. Це третій етап пізнього палеоліту Середньої Європи.

Безперервний ряд стоянок — від примітивних шипковських до пізньоселетських з обробленим кременем, що має майже неолітичний вигляд, закінчується в Чехословаччині четвертим етапом, до якого належать чудові стійбища типу Пржедмости, Павлова, Дольніх Вестониць з їх багатим та різноманітним речовим інвентарем. Подібні стійбища, вже внаслідок їх цілковитої тотожності з пам'ятками Східної Європи, такими, як Костенки I на Дону, Авдеево на Сеймі, та багатьма іншими, очевидно слід відносити до самого кінця солютрейської археологічної епохи.

Таким чином, прямий спадкоємний зв'язок населення епохи мустьє та пізнього палеоліту в умовах Середньої Європи не може викликати ніяких сумнівів. До того ж сам цей факт давно вже визнаний більшістю найавторитетніших дослідників. Не відкидає його і Брейль.

У працях буржуазних дослідників, виходячи з міграціоністських позицій, цей факт звичайно розглядається як доказ того, що назустріч південній хвилі оріньякських племен уже досить рано звідкись із сходу через Середню Європу направляється хвиля солютрейських переселенців, що витіснила в свою чергу оріньяків з території Європи. Бездоказний, абстрактний характер подібних побудов говорить, очевидно, сам за себе. Для розуміння того, в яких історичних взаємовідносинах та зв'язках складається суспільство пізнього палеоліту на схід від Карпат, на території Східної Європи, велике значення має, як ми спробуємо показати далі, та близькість, яка виявляється між стоянками типу Пржедмости в Чехословаччині та Костенками I на Дону, що відносяться, як ми вже говорили, до кінця солютрейського часу.

У нас немає потреби тут спинитися на обробленому кремені, оскільки тотожний його характер, повна схожість у своєрідному доборі знарядь праці, для виготовлення яких використовувалися відповідні породи кременю, можна було б ще якось спробувати пояснити близькими умовами життя, однакоvim устроєм господарства у населення прильодовикової смуги Середньої та Східної Європи.

Таке пояснення не можна все ж, очевидно, вважати достатнім для з'ясування багатьох інших явищ, які свідчать про виняткову близькість культури пізньопалеолітичного населення Чехословаччини та Східної Європи. Таких досить характерних фактів можна було б навести дуже багато. Це стосується особливо і насамперед всього того, що безпосередньо пов'язане з образотворчим мистецтвом, а також з деякими специфічними явищами побуту палеолітичних общин у цій частині Європи.

Серед таких особливостей, які могли складатися лише у певному історичному середовищі, насамперед слід, очевидно, вказати на найяскравіший образ пізньосолотрейської епохи — зображення жінки, його чудову схожість у знахідках, з одного боку, з території СРСР — в Костенках, Гагарині, Авдееві, з другого — в Середній Європі, на палеолітичних стоянках Чехословаччини та Австрії.

Ще показовішим у цьому розумінні нам здається інший факт, який належить до тих же зображень. Це інтересний звичай масового виготовлення подібних, але зовсім маленьких фігурок, що відрізняються дещо спрощеним трактуванням. Такі фігурки, що зображають жінок у звичайній, завжди їм властивій, очевидно, суворо традиційній позі, з усіма їх характерними особливостями, призначались, мабуть, для відправлення певних обрядів. Це підтверджується і тим, що вони завжди зустрічаються розбитими, безперечно цілком навмисно, найчастіше розчленованими на дві або на три частини.

При цьому цікаво, що завжди дбайливо зберігалися не тільки окремі частини таких фігурок. Нерідко за їх зразками вже навмисно виготовлялися з того ж м'якого камню або навіть слонової кістки, наслідування жіночим голівкам, торсам з великими грудями або нижній частині фігури. Такі речі використовувалися в цю епоху пізньосолотрейськими племенами, очевидно, як амулети або обереги.

Ці факти встановлені однаково як для Дольніх Вестониць і Павлова в Чехословаччині, так і для Костенок I на Дону.

Маленькі зображення жінок, виготовлені дуже майстерно з глини, і такі ж фігурки тварин в названих вище стоянках Чехословаччини завжди ретельно обпалювалися на сильному вогні до кольору тераксти. В Дольніх Вестоницях для цього було призначене виявлене тут спеціальне вогнище.

Варто уваги, що у глиняному тісті таких фігурок звичайно спостерігається значна домішка дрібнотовченої кістки. Важко сумніватися в тотожності тих причин, якими в цьому випадку повинні були керуватися палеолітичні мисливці пізнього солотре в Середній Європі та примітивне землеробське трипільське населення України, яке при виготовленні подібних фігурок, як відомо, домішувало до їх глини дрібнотовчені зерна хлібних злаків.

Мабуть, як таке саме явище, що свідчить про особливу культову роль вогню, хатнього вогнища у стародавніх жителів Східної Європи, можна розцінювати знахідку в дослідженому нами палеолітичному житлі в Костенках I вогнища звичайного типу, але вкритого товстим шаром перепаленої залізної руди. Загальновідоме обрядове значення мінеральної фарби, найчастіше вохри, в усіх первісних племен, в тому числі і у пізньопалеолітичного населення Європи.

Можна було б вказати і на багато інших фактів, що прямо і безпосередньо свідчать на користь існування якихось глибоких загальних історичних джерел культури у пізньопалеолітичних общинах Середньої та Східної Європи, зокрема району Костенок.

З них особливо можна відзначити наявність на всіх названих поселеннях чудових знарядь типу справжніх сокир, тесел, мотик — з простої

або слонової кістки. Нерідко подібні знаряддя, наприклад в тих же Костенках, за своєю технічною досконалістю близько нагадують подібні знаряддя значно пізнішого часу — епохи неоліту.

Такі інструменти були, очевидно, дійсно цілком необхідними під час спорудження великих жител, які в цій частині Європи становлять одну з найяскравіших особливостей цієї пізньопалеолітичної культури.

Слід зазначити, що подібні житла, відповідні набори знарядь, а також багато інших елементів тієї ж культури досі лишаються цілком невідомими поза згадуваною нами групою пам'яток Середньої та Східної Європи.

Цілком доречно поставити питання про те, що саме в реальних історичних умовах, за 20—25 тисяч років до нашого часу, в кінці льодовикової доби, могло так близько, так тісно зв'язувати населення таких, здавалося б, взаємно віддалених територій.

Насамперед це були, як можна уявити, умови мисливського господарства, оскільки, очевидно, лише порівняно неширока прильодовикова смуга Середньої та Східної Європи з її відкритими лесовими степовими просторами, що чергувалися з окремими ділянками тундри та розкиданими тут острівками лісу, повинна була бути головною ареною постійних полювань первісних племен на блукаючі тут величезні стада мамонтів та інших трав'яних тварин.

Пізньопалеолітичне населення Чехословаччини, як і території, розташовані далі на схід, — між Дніпром і Доном — було дуже рухомим, незважаючи на наявність тут скрізь осілих зимових поселень.

Про це свідчить, наприклад, такий факт. Відомо, що в Чехословаччині відсутні власні місцезнаходження високоякісного крейдового кременю. Але все ж такий щільний темний крейдовий кремій, як встановлено, балтійського походження, стає тут основним матеріалом для виготовлення знарядь праці, починаючи саме з епохи Пржедності, Павлова, Дольних Вестониць. Очевидно, подібний матеріал в пізньосолотрейський час міг здобуватися людиною тільки серед валунів, принесених північним льодовиком, десь, мабуть, в межах сучасної Німецької Демократичної Республіки або Польщі. Таким чином, шукаючи цю цінну сировину, стародавні жителі Чехословаччини повинні були здійснювати регулярні експедиції на північ, головним чином, мабуть, по долині Одера, через Моравські ворота.

Подібне явище мало місце і в Костенках, куди крейдовий кремій, видимо, доставлявся звідкись із заходу, найскоріше з долини Оскола.

Відомо також, що на схід від Карпат, в напрямку до Дону, такий високоякісний крейдовий кремій зустрічається лише в певних місцях, в тому числі, наприклад, по течії Дністра та в Західній Волині, далі по Десні та в районі Оскола. Експлуатація таких місцезнаходжень населенням цілих великих навколишніх районів сама по собі не могла не стати однією з важливих причин, які сприяли постійному зв'язку жителів навіть віддалених територій.

Ми вже бачили, як склалася і зросла в умовах Середньої Європи на певному історичному ґрунті чудова культура пізньосолотрейських племен часу Пржедності, Павлова, Дольних Вестониць.

Численні факти, які свідчать про близькість пізньосолотрейської культури Середньої та Східної Європи, що відомо по Костенках I, Авдееву, Гагаріну, примушують припускати, що і тут, на нашій території, пізньосолотрейське суспільство в попередній час повинно було пройти такий самий або близький шлях розвитку, початок якого слід шукати в умовах мустьєрської епохи.

Якщо до недавнього часу на ці і подібні питання ми не могли б дістати відповідь, яка якоюсь мірою задовольняла б нас у зв'язку

з повною відсутністю необхідних для цього фактичних даних, то тепер відкриття в Костенках найдревніших слідів життя, пов'язаних з найнижчими горизонтами масових відкладень, цілком підтверджує обґрунтованість таких висновків.

В усіх цих ранніх культурних комплексах району Костенок їх оброблений кремій має цілком такий самий характер, як і в типових селетських поселеннях північної Угорщини і Чехословаччини.

Звідси ми можемо тепер уже твердити з цілковитою певністю, що пізньосолютрейська культура на захід і на схід від Карпат, в мальовничих долинах Ельби, Одера та притоках Дунаю, з одного боку, і на Дніпрі та на Дону — з другого, склалися на одній і тій же основі, на ґрунті одних і тих же історичних традицій.

Отже, виходячи із спостережень, проведених за останні роки в районі Костенок, ми і на нашій території повинні будемо визнати реальність того типу розвитку культури пізнього палеоліту, характерного для Середньої Європи, який можна назвати східносолютрейським або селетським.

Тим цікавіше, що на тій же території Подоння, де знаходиться с. Костенки з його багатощаровими пам'ятками пізньопалеолітичної культури, одночасно з селетською, як це тепер з'ясовується, існувала також інша культура, в якій не вдається виявити нічого спільного з добре нам відомим східним солютре або селетом.

Найкраще цю нову культуру ми знаємо нині в Костенках по другому культурному горизонту добре відомої Тельманської стоянки.

Варто уваги, що в той час як верхній, пізніший, перший горизонт Тельманської стоянки дає звичайне для селетських пам'яток Середньої та Східної Європи характерне поєднання мустьєрських та солютрейських виробів з каменю, другий, тобто, очевидно, раніший горизонт тієї ж стоянки являє собою загалом вже цілком іншу картину.

Тут немає і натяку на техніку мустьє або селесту. Немає і ознак будь-якої архаїчності, примітивності в прийомах виготовлення або у формах знарядь з кременю. На перший погляд, судячи з обробленого кременю, він уявляється типовим не для ранньої пори пізнього палеоліту, а скоріше для його заключного етапу — культури пізнього мадлену.

Така несподівана і незрозуміла на перший погляд обставина цілком заплутала дослідника цієї найцікавішої пам'ятки О. М. Рогачова, яким у післявоєнні роки зроблено дуже багато у справі розкриття чудових археологічних багатств цього району.

Ця обставина примусила О. М. Рогачова, як у свій час послідовників Мортільє у Франції після спостережень Брейля, цілком відмовитися від уявлення про якусь загальну закономірність у розвитку пізньопалеолітичного суспільства та його культури.

О. М. Рогачов пішов ще далі. Він взагалі відмовився від визнання будь-якої пізнавальної цінності за фактами, що стосуються області палеолітичної культури, як основи відтворення історичного процесу.

В одній з своїх останніх статей¹ О. М. Рогачов так і пише, що ні форми кремінних знарядь, ні склад інвентаря в цілому ніяк не можуть самі по собі бути основою для визначення часу тих або інших пізньопалеолітичних поселень, іншими словами — їх місця в історичному процесі.

Історичне розміщення пам'яток пізнього палеоліту, історична періодизація їх, з точки зору О. М. Рогачова, можуть будуватися тільки

¹ Див. «Советская этнография», 1955, № 1.

на даних природознавства, на даних стратиграфії насамперед, тобто тільки на спостереженнях геологічного та інших, подібних порядків.

Такі погляди самі собою не можна вважати ні новими, ні оригінальними. На них навряд чи потрібно було спинятися, якби вони не виходили у даному випадку від О. М. Рогачова, заслуги якого відомі досить добре.

Нині не становить особливих труднощів визначити вік та історичну приналежність другого горизонту Тельманської стоянки, який викликав такі суперечки та непорозуміння серед радянських палеолітознавців. Для цього немає потреби звертатися до геології або інших природознавчих дисциплін. Це пам'ятка, в якій треба вбачати пряму і найближчу аналогію оріньякським місцезнаходженням Південної Франції, які звернули на себе у свій час увагу Брейля.

Аналогічний інвентар для ранньої пори пізнього палеоліту нам досить відомий тепер в Західному Середземномор'ї, особливо по гротах Грімальді біля Ментони. Ця пам'ятка і може бути найкраще визначена як грімальдійська. Появу стоянок з «індустрією» грімальдійського типу в Східній Європі, зокрема в районі Костенок, можна пояснити лише проникненням в середовище північних, селетських племен вже в якусь ранню добу пізнього палеоліту окремих груп середземноморського населення з культурою особливого, південного складу.

Подібне ж явище нині, судячи з останніх, ще не опублікованих знахідок, видимо, вдається спостерігати і в Угорщині, принаймні в її більш південних районах.

Ми можемо, таким чином, підвести вже деякі підсумки. Крім зони розселення північних, східнослов'янських племен вздовж меж льодовикового ландшафту, внаслідок чого на території Середньої та Східної Європи, в помірних широтах складається особлива слов'янська культура, вдається встановити і інший південний шлях таких саме переселень.

Існування цього другого, південного шляху, нині знаходить документальне підтвердження у факті відкриття (влітку 1954 р.) в тому ж районі Костенок, на стоянці Маркіна Гора, в її глибоких шарах, чудової збереженості кістяка з добре вираженими рисами негроїдного фізичного типу, який досі був нам відомий у пізньому палеоліті Європи тільки по негроїдних кістяках, знайдених в одному з гротів Грімальді та описаних французьким антропологом Верно.

Цікаво, що цей негроїдний тип в районі Костенок, так само як і в гротах Ментони, в пізній час у верхніх шарах змінюється похованнями із звичайними ознаками, характерними для європейських кроманьонців.

Із сказаного можна зробити лише той висновок, що історична доля первісного населення Європи в епоху, що нас цікавить, була значно складнішою, змістовнішою і цікавішою, ніж це здавалося нам ще зовсім недавно. Історичний процес в епоху пізнього палеоліту ми вже не можемо собі уявляти так схематично і прямолінійно, як це було ще кілька років тому.

Подібні спрощені погляди у світлі того, що зроблено за останні роки, особливо в Чехословаччині та СРСР, здаються нам тепер вже цілком застарілими.

В цьому, на наш погляд, основне значення відкриттів, зроблених в Костенках.

Метою даної статті було також показати, що ці відкриття не можуть бути пояснені та правильно зрозумілі без врахування характеру історичного процесу в цілому.

П. П. ЕФИМЕНКО

О ПЕРИОДИЗАЦИИ ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Резюме

В статье рассматривается один из узловых вопросов исторической периодизации позднего палеолитического общества на территории Восточной Европы, а именно вопрос о историческом содержании ориньяка и солютре.

Автор рассматривает материалы, добытые на стоянках района Костенок на Дону, сопоставляя их с стоянками Центральной Европы типа Пржедмости. Эти материалы свидетельствуют, что в так называемом ориньяке и солютре, охватывающих первую половину позднего палеолита Европы, следует видеть не две археологические эпохи, идущие одна за другой, а два целиком различных исторических образования, возникших и развивавшихся параллельно, с присущими каждому из них своеобразными археологическими особенностями.
